

"אמי אפתה לי את כל העולם" – עיצובם של "היידישע מאמע" ובנה בספרות

תקציר: דמות האם היהודייה, היידישע מאמע, הייתה ונשארה נושא לסיפורים, לשירים מלנכוליים ולקטעי הומור. בהווי הישראלי התגלגלה דמותה לאם ה"פולניה". המאמר שואל כיצד התגלגלה דמות האם היהודייה, שחיה בגלויות השונות בתנאים קשים, גידלה את ילדיה בעוני ועבדה לעיתים קרובות מחוץ לבית לפרנסת המשפחה, לדמות שהיא מחד, קריקטורה של מי שאינה מניחה לילד שלה, לציפור הנפש שלה, לפרוח לעולם הגדול, מעיקה עליו בטענותיה ובנגונותה הנצחית, ומאידך, מציבה אותו במרכז עולמה ממליכה אותו על נפשה ומוכנה לעשות הכול למענו.

הדיון בסוגיה זו מתחיל בתיאור דמותה של האם היהודייה הראשונה, לפחות בעיניי, רבקה אמנו, עובר אל האם היהודייה המפורסמת ביותר – אמו של ישו, ומשם לעת החדשה. דמותה של האם היהודייה בספרות מופיעה בשלהי המאה התשע עשרה בספרות העברית המתחדשת במזרח אירופה. שם היא מתוארת כאישה מוזנחת, קולנית, שאינה מגלה הבנה לצורכי ילדיה. במאה העשרים, בעקבות תהליך החילון, צמצום מספר הילדים במשפחה, והמהפכות החברתיות-כלכליות, שהחזירו את האם הביתה, הפך תפקיד האם מרכזי בחיי ילדיה. שני צדדיה המורכבים של האם מתוארים בספרות היהודית משני עברי האוקיינוס. בארה"ב, בספרו של פיליפ רות ובסרטיו של וודי אלן, אנו מוצאים אם מעיקה, מתערבת ומנהלת, שבנה שואף לצאת מתחת כנפיה החונקות, אך אינו יכול להימלט מדפוס היחסים שנטבע בילדות. בצרפת, אנו מוצאים ספרים שיש בהם שיר הלל לאם שמתה, בצד רגשות חרטה עמוקים על הבושה שהתביישו בה ועל הריחוק שנכפה עליהם.

מילות מפתח: אם יהודייה, תפקידי האם במשפחה, ספרות יהודית.

מבוא: גם לאמהות יש חלומות

ארווין יאלום, סופר ופסיכיאטר שנוגד בארה"ב להורים יוצאי מזרח אירופה, פירסם בשנת 1999 את הספר 'אמא ומשמעות החיים'.¹ בפרק הראשון מתוארת אמו היהודייה של המחבר, שהייתה אישה קשת מזג ושטלטנית, שחנקה את בנה באהבה ובמורת רוח תמידית, עד שגם אחרי מותה חדרה לחלומותיו ורמסה את מחשבותיו. בפתח הספר סיפר יאלום על חלום שחלם

1. יאלום ארווין. אמא ומשמעות החיים, כנרת תל-אביב: 2000.

שוב ושוב. בחלום הוא שוכב גוסס בבית חולים ולפתע הוא מזנק ממיטתו, הולך לדוכן שעשועים מימי ילדותו, עולה לקרון של רכבת ואז רואה את אמו. הוא מנופף לה בזמן הנסיעה עד שהרכבת עוצרת. דלת הקרון נפערת לחור שחור, הוא נסוג בבהלה תוך שהוא שב וקורא את קריאת הבן: “אמא! איך הייתי? אמא! איך הייתי?”.

כשהתעורר שאל את עצמו: למה עשר שנים אחרי שאמא מתה אני צריך עדיין לנופף לה בזמן הנסיעה, כאשר בחייו “שנה אחר שנה התגוררתי איתה באיבת עולם? היא הייתה יהירה, שתלטנית, חשדנית, רשעית ונבערת ללא גבול (אך נבונה, אפילו אני יכולתי להיווכח בכך)². הוא לא זכר רגע חמים איתה, מעולם לא התגאה בה ולא חשב כמה הוא שמח שהיא אמא שלו. הייתה לה לשון רעילה, ומשהו רע לומר תמיד על העולם – חוץ מאשר על אביו ועל אחותו. היא שנאה את הדודה חנה שהייתה אהובה עליו. מעולם לא באה לימי הורים – תודה לאל, שכן הייתה מביישת את בנה. כל חייו לא הבין כיצד אבא שלו לא העיף אותה, פשוטו כמשמעו, ומדוע בכלל התחתן איתה. לכל החברים היו אימהות טובות ומתוקות, והם אינם חושבים עליהן. ורק הוא, עם האמא האיומה שלו, חושב עליה כל הזמן.

הוא אומר לעצמו, כמה רציתי להימלט מעברי, מהעיירה, מהאונייה, מהגטו, מהטלית, מהתפילה, מהקפוטת השחורה, מחנות המכולת. כל חיי השתוקקתי לחופש ולצמיחה – הייתכן שלא הצלחתי להימלט, לא מעברי ולא מאמי? הוא נזכר כיצד היה מבקר את אמו, שהייתה בסוף חיה עיוורת והתגוררה בחדר שהיו בו ערימות הספרים שכתב, ספרים שאף פעם לא הצליחה להבין, ולקראת הסוף גם לא הצליחה לקרוא.

הדובר ‘נכנס לחלום’ מחדש וסוף סוף, עשר שנים לאחר מות האם, הוא משוחח איתה. הם מדברים על הבושה שהתבייש בה, על החומה שהייתה ביניהם, על חייה הקשים ועל הטיפול שטיפלה במשך שנים רבות בהוריה הקשישים, על גאוותה הרבה בו ובהצלחותיו הספרותיות. בסוף השיחה הדובר מבקש מאימו שיהיו לה חיים משלה, מטרות משלה, וחלומות משלה. “מדוע” היא שואלת. “מפני שאת לא עזבת אותי”, הוא עונה. “את משוטטת במחשבות שלי. בחלומות שלי”. עדיין בחלום, האם שואלת אם הוא זוכר את החלום שבו היא עומדת בין הרבה אנשים מסתכלת עליו ומנופפת לו כשהוא שואל: “איך הייתי בחיים?” “כן!”, הוא אומר, זה החלום שלי. מכאן הכול התחיל. איני יכול להפסיק לחשוב עלייך! “החלום שלך?” מסיימת האם. “זה מה שאני רוצה להגיד לך. זו הטעות, איוויון, אתה חושב שאני בחלום שלך. זה לא החלום שלך, בנצ'יק. זה החלום שלי. גם לאימהות יש חלומות.”³

דגם האם היהודיה בין הידישע מאמע לסטאבט מאטר

כיצד נבנה הדגם המכונן של ה'אם היהודייה'? כיצד עוצבו יחסיה עם בנה? נראה שהאם היהודייה הראשונה, ה'מנהלת הכללית', הדוחפת את הבן להישגים, מתכננת את חייו ופולשת לתחומו

2. שם, עמ' 13.

3. שם עמ' 25.

הפרטי, האומרת מה ראוי ומה אינו מקובל, המגדירה חלק מזהותו ומהגדרתו העצמית בפועל וברוח, עוצבה כבר בספר בראשית. אין זאת שרה אמנו, אף שהיה לה ילד יהודי יחיד, שכן היא 'התרשלה' בפיקוח עליו והוא הובל לעקידה. המדרש מספר שכתוצאה ממעשה העקידה היא מתה מיד לאחר מכן בעודה בחברון, כשבעלה אברהם בבאר שבע. בחייה לא הייתה שרה אמנו דגם מדויק של האם היהודייה. במגילות הגנוזות אנו קוראים שהיא הייתה יפה מדי וגם נחשקת מאוד, הן על ידי מלך מצרים והן על ידי אבימלך מלך גרר, ורק התערבות אלוהית הצילה את המצב. מעשה גירושה של הגר למדבר יחד עם בנה ישמעאל אינו הולם את תכונותיה של האם היהודייה. זיכרה מלווה אמנם את בנה, אשר הביא את כלתו ל'אוהל שרה אמו', אשר נשמר כזיכרון אחריה, ונדחק הצידה רק על ידי האישה החדשה שהובאה מחרן.

הידישע מאמע הראשונה שלנו היא רבקה, אשת יצחק ואמו של יעקב, 'אשר שרה עם אלוהים ועם אנשים ויוכל' ואנו נכדיה — בני ישראל. בדמותה של רבקה אמנו אפשר לראות חלק מהתכונות אשר יאפיינו להבא את האם היהודייה.

במפגש הראשון עם העבד שבא לבחור כלה ליצחק, היא מסמנת בלבה את האיש שבא עם עבדים אחדים ועשרה גמלים, מתנדבת להשקות לא רק אותו, אלא גם את הגמלים, מקבלת מהאיש נזם זהב בקע משקלו, ושני צמידים עשרה זהב משקלם, וכשהוא שואל אם יש בבתם מקום ללון היא מזמינה אותו לביתה. אנו רואים כיצד רבקה היא זו שבחרה את חתנה העתידי, רצה לביתה לספר לאחיה על זר שהגיע מרחוק, ואף גרמה לו להזמין את העבד לביתם, כשהוא מאמין כי היוזמה הייתה שלו. כך יהיו פני הדברים גם עם יצחק בעלה. היא שתיוזם ותחליט ויצחק יצטרך, לפעמים בעל כורחו, ולפעמים בעזרת מניפולציה, לבצע את מה שהחליטה.

רבקה היא דעתנית ויודעת מה היא רוצה. אחרי שהוצע השידוך על ידי העבד, מציעה לה המשפחה להישאר בחרן. היא מסרבת, אם מפני שאינה יודעת מי החתן האמיתי,⁴ או למרות שהיא יודעת מה מחכה לה בארץ. ראשית, זו ארץ נידחת שאיננה (לשון המעטה) מרכז התרבות של התקופה. ובארץ נמצא הבן היחיד של האם שעבר את טראומת העקידה, שאמו מתה והוא נוצר את זיכרה, ושאינו בנה לו משפחה חדשה. היא מגיעה ארצה, ומצליחה למלא את מקום אמו באוהל: "וינחם יצחק על שרה אמו". במהלך הנישואים רבקה אינה יכולה לממש את זהותה כאם ולהיכנס להריון. הבעל יצחק פונה לאלוהים, רבקה נכנסת להריון וסובלת מהבנים המתרוצצים בקרבה. הפעם היא אינה נעזרת בבעלה, ופונה לאלוהים לבדה, בעצמאות גמורה,⁵ והאל אומר לה מה יהיה בעתיד ומה היא צריכה לעשות (רב יעבוד צעיר).

ז'קלין כהנוב, במאמרה על יעקב,⁶ מציינת, בצדק רב, כי מעולם לא נאמר שהגדול יותר יהיה החזק יותר. שני ילדיה של רבקה הם בעלי תכונות מנוגדות האחד רב כוח, נמהר, אלים

4. ר' בעניין זה אצל מנחם פרי. עזר כנגדו — רבקה וחתנה העבד, והקואליציה של אלוהים עם הנשים בסיפור המקראי, **אלפיים** 29. תשס"ו. עמ' 193-276.

5. האישה היחידה במקרא שאלוהים מדבר איתה, עם שרה, הוא לא ממש מדבר אלא נוזף בה 'למה צחקת'.

6. כהנוב ז'קלין. על יעקב. בתוך: **ממזרח שמש**: הוצאת 'יריב' בשיתוף עם 'הדר' הוצאת ספרים: תל-אביב: 1978, עמ' 193-209.

וסוער, ואילו השני 'יושב אוהלים', היינו, איש תרבות (בניגוד לאיש המערות). הבכור בעל הזכויות היתרות הוא פונקציה של החברה הפטריארכלית, ואילו רבקה קוראת תיגר על ההחלטה הזאת ואלוהים הולך עימה. הוא מאשר את אבחנותיה האימהיות ומאפשר לה להוציא אותן מהכוח אל הפועל.

אלוהים רואה שרבקה ניחנה בתכונה יוצאת דופן לדעת מי משני בניה ראוי להנהיג את השבט הפרובלמטי הזה. בדיעבד, מתברר שהיא צודקת. עשיו מתואר כאיש הגון אבל אימפולסיבי וחכם קטן מאוד. בעוד שיעקב התם, יושב האוהלים, משתווה לאודיסאוס בחוכמתו ובעורמתו ואף עולה עליו. הוא יכול לשמור על משפחתו ועל השבט כולו. יעקב הוא הבן של אמא, ועל כן הוא הבן הנבחר. אם יש לו פקפוקים לגבי תבונת אמו, הם נעלמים מיד כאשר רבקה אומרת את הטעיון האולטימטיבי של האם היהודייה: תעשה מה שאני רוצה ו... 'עלי קללתך בני'.

כשרבקה חרדה לחייו של בנה, היא מדברת עם יצחק על זהותה היהודית של הכלה המיועדת ליעקב: "וַתֹּאמֶר רַבֶּקָה, אֶל-יִצְחָק, קַצְתִּי בְחַיִּי, מִפְּנֵי בְנוֹת חַת; אִם-לֶקַח יַעֲקֹב אִשָּׁה מִבְּנוֹת-חַת כְּאֵלֶּה, מִבְּנוֹת הָאָרֶץ--לְמָה לִּי, חַיִּים (בר' כ"ז). וכך, במסווה של דאגה לזהות היהודית, כדי שהילד לא יתחתן עם גויה, היא מרחיקה אותו מאחיו עשיו, שעלול לנקום בו, ושולחת אותו לחרן, למשפחתה, שממנה מיהרה לברוח, ובלבד שתהיה לו 'מישהי משלנו'.

בספרי המקרא המאוחרים מתגלית דמות חדשה של אם יהודייה. אם הנכנעת לסמכות הפטריארכלית ומוסרת את בנה, שמואל, כדי שייגדל על ידי עלי, המשרת בקודש ומייצג את האב הגדול. חנה יודעת שהבן שייך לה לזמן שאול, ועל כן היא מחזיקה אותו צמוד אליה, ורק כשהוא גמול (לפי הפרשנים כבן שלוש), היא נותנת אותו לעלי הזקן ולשני בניו בני הבליעל. חנה ראתה את בנה רק פעם בשנה. אז היא עושה לו מעיל קטן כבואה לפקוד את בית ה'.

האם היהודייה שהפכה לסמל האימהי החשוב ביותר בתרבות המערבית היא מריה, אם ישו. בפרק סטאבט מאטר⁷ מדברת ג'וליה קריסטבה על האמהות הקדושה של מריה. פולחן מריה הוא אדיר בנצרות, אבל הוא אינו מתרכז בחייה, לא בעיבור הקדוש, אלא אך ורק בצליבתו של ישו. כמה עצוב לחשוב שהתרבות המערבית העמידה במרכז את המין כחטא הראשוני, ואת האם המושלמת כאם שכולה.

לדעת קריסטבה,⁸ אנו חיים בציוויליזציה שבה הייצוג גם הדתי וגם החילוני של הנשיות נטמע באמהות. אמהות זאת היא פנטזמה על יבשת אבודה, בסיס שעליו נבנית אהבת האל, פנטזמה המסתירה את הנרקיסים הראשוני.⁹ הנצרות היא ללא ספק המבנה הסמלי החזק ביותר שבו הנשיות ייעודה באימהות.

ישו הנוצרי הוא גם אדם וגם אל. אנושי הוא רק דרך אמו. אבל כאן יש בעיה. מריה נקייה מהחטא הקדמון (היא הרתה את ישו בבתוליה), האם אפשר להסיק מכאן שהאל מתגלה רק למי

7. קריסטבה, ג'וליה. **סיפורי אהבה**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2006.

8. שם, עמ' 227.

9. לכן המלחמה הטוטאלית בדימוי הזה הפכה לאחת הטעויות של הפמניזם הקשה, המוחצן, היא 'ביטול האימהות' כדרך להשגת הנשיות.

שמקבל על עצמו את האמהות? מהו בייצוג הנוצרי, האמהי של הבתולה, ה'משביע' (ב-שי"ן שמאלית) גם את הגבר וגם את האישה? שתי השאלות נשארות פתוחות, וללא מענה. יותר מאוחר תוצמד גם למריה ביוגרפיה אלוהית. היא לא תמות אלא תירדם (דורמיציון) ותעלה לשמיים (Assumption). כך תוכרז מריה כאם של הכנסייה כולה ולבסוף, היחס אליה יסמל את היחס לאהבה ויצרף שני היבטים באהבה המערבית: אהבה 'אפלטונית' ואהבת הילד. אהבת הבשרים היא חטא, ועל כן ישו מתנזר מיחסי מין, ומריה, אלמלא הייתה בתולה, לא הייתה יכולה לעלות במעלות קדושים וטהורים. ועל כן האהבה של האם לכן היא פסגת האהבה, היא האהבה המושלמת והיא המקום שבו האם מוותרת לגמרי על קיומה, או שהבן הופך לפנטזמה שאפשר לטפח לנצח.

תמורות חברתיות ותרבותיות בתפישת דמות האם בעת החדשה

הסופרים העבריים במזרח אירופה מתארים את חייה הקשים של האם היהודייה בעיירה ללא צבעים סנטימנטליים נוסטלגיים, המופיעים בשיר ובסיפור העממי. נראה שהמספרים התקשו לגייס אמפטיה למצבה הקשה של האם בעיירה המזרח-אירופית, במשפחה מרובת ילדים ודלת אמצעים. תיאורי הריאליה של חיי היומיום מלווים את דמות האם בכיקוריות רבה. האם היהודייה בעיירה מתוארת כאישה מוזנחת, קולנית, מטופלת בהרבה ילדים, ענייה, טרודה מדי בעבודה בבית, ופעמים רבות גם בעבודה מחוץ לבית. יש לה טענות אינסופיות המושמעות בקולי קולות והעיקר, אין לה זמן לשים לב לילדים. היא אינה מגלה שום הבנה לצרכיהם הנפשיים והרוחניים של ילדיה הקטנים.

בסיפור 'מלפפונים' של י"ד ברקוביץ,¹⁰ חוזרת הבת הבכורה, שפרה, אל משפחתה בעיירה מהעיר שבה עבדה כתופרת. היא פוגשת את אמה עומדת עמידה עלובה, לבושה בלויים, לחייה מצומקות, עיניה כבדות ומתוכה מתפרץ: "זקנת כל-כך אמא...". האם עובדת קשה, הן במשק הבית והן בפיקוח על הפועלות הגויות בזמן איסוף המלפפונים. בעונה הבוערת מגייסים את הילדים לעבודה:

"בעצם הרעש פורצת מן החוץ האם הבהולה, כולה שרויה בזיעה... רגע היא עומדת נטועה במקומה כנדהמה ועיניה מבליטות, ומיד מתמלא חלל הבית קול יללה איומה: איה הבחור?! היכן נעלם הבחור?! אין אלו ילדים כלל אלא שוחטים! הכל שוחטים!! המלאכה בגן מרובה... והנה עמד זה ונעלם ואיננו! מסתמא תקף עליו יצרו והלך לרחוץ בנהר להנאתו, הלוואי שירחץ בנחלי דם, ריבונו של עולם!

מתוך קללה נמרצת זו חוטפת וקולפת תפוחי אדמה... ופניה פני חיה שכולה, הטורפת בחמתה. הקטנה בכנותיה, תינוקת בת ארבע, באה לפניה בככי, ושואלת אוכל, ומיד היא מקבלת מידה דחיפה בצד. סורי ממני פן אביא מיתה משונה על שונאי ציון במקום הזה."¹¹

10. ברקוביץ י"ד. סיפורים. דביר, תל-אביב: תשי"א.

11. שם עמ' רנא-רנב.

ביאליק, אף שהוא חומל על גורלה המר של האם וקורא לה אמי, ענייה סערה, לא נחמה ולא רחמה, מתאר בעוצמה רבה את המטמורפוזה שעוברת האם שהתאלמנה וצריכה לפרנס את המשפחה:

היתה אילת הבית לתנת מדבר זוללה!...
כבֿקבוק שבור אין חפץ בו וכנעל בלה ומבֿקעת
מזהמת בית המזג אל אשפת השוק השלכה,
ובריות – חמתות מרתחות, מלאות גפרית וזפת,
נצתות באפס יד, אשות־חיל כחלות שפתים
ומרוטות עצבים, מתבוססות בגללי פיהן
וזורות עביטי פרש אשה על־פני רעותה.
בריות שחוצות ומזלעפות, מזות חרון ובלות גדופים,
נצלות חיות על גחליהן ובשר זרען תקוססנה,
לשונותן – מאכלות שחוזות, וגרונן – משרץ עקרבים,
לא תמוש אלת דמים מתוכו. נשים מרות נפש
וקשות רוח, מסלפות דמות וזועות צורה,
נשיות חן וחסד ומחוקות צלם אם ואשה...
אלהי חסדי אמהות! ההיא תבא בקהלן?¹²

תיאור הנשים בשוק, הקללות, הנאצות, האלימות הגלויה והסמויה אינם מתיישבים עם תיאורי הידישע מאמע הרומנטית של העת החדשה. כיצד התגלגלה דמות האם היהודייה, שחיה בגלויות השונות בתנאים קשים, גידלה את ילדיה בעוני ועבדה לעיתים קרובות מחוץ לבית לפרנסת המשפחה, לדמות שהיא קריקטורה של מי שאינה מניחה לילד שלה, לציפור הנפש שלה, לפרוח לעולם הגדול 'בלי ערדליים'? בשיר "על אם הדרך עץ עומד" כותב איציק מאנגר:¹³
בדי עמל אפרש כנפי / כי רב, כי רב הלבוש הוא
שבו עטוף עטפה אמי / בן־כנף חלוש הוא.
ובעיני אמי אציץ / נפשי בי משתוחחת
מנעה ממני אהבתה / להיות צפור פורחת.

בראשית המאה ה-20 חלו תמורות במבנה החברתי־תרבותי של הקהילה היהודית באירופה, ובעקבותיה בקהילה היהודית בארצות הברית. תהליך החילון, שהקיף ציבור גדול, גרם לכך שיותר ויותר גברים נסחפו על ידי ה'אור', עזבו את הישיבות ולקחו על עצמם את עול הפרנסה. מספר הילדים במשפחות חילוניות הצטמצם והאם, מטבע הדברים, או שהצטרפה לאב בפרנסת

12. ביאליק, ח"נ אלמנות (בתוך יתמות). שירים, דביר: תל־אביב. תשל"ג, עמ' רמ"ז-רנ"א.
13. מאנגר, איציק. על אם הדרך עץ עומד בתוך שירים ובלדות, תרגום: בנימין טנא, הוצאת על־המשמר, תל־אביב, 1969.

המשפחה, או שנדחקה הביתה לתפקידי 'שירות' מקובלים. חילון החיים היהודיים קירב את החברה היהודית ל'גייסט צייט' בנושאי חינוך, שהקיף את אוכלוסיית המעמד הבינוני באירופה בשלהי המאה ה-19.

סוציולוגית צרפתייה, אחת מנביאות המהפכה הפמיניסטית בצרפת, אליזבט באדינטר, טוענת בספרה העוסק ב'אהבת אם',¹⁴ כי 'אהבת אם' לא נתפשה תמיד כמונח חברתי חשוב וראוי. במשך מאתיים שנה בקירוב, במאות ה-17 וה-18, בעקבות האבסולוטיזם המדיני, חלה התעצמות בסמכות האב במשפחה בצד שלילת האהבה כערך חברתי־משפחתי. השקפה זו הביאה לנסיגה בתפישת תפקידיה ואהבתה של אם המשפחה. גידול הילדים נתפש כעיסוק נחות בקרב המעמדות הגבוהים, וההיסטוריה מספרת על אפליה בולטת ביחס לילדי המשפחה. הבכור הועדף על פני אחיו בגלל זכותו לירושה, והצעירים 'הוכשרו' לגורל הקשה הצפוי להם. כדי שהילדים לא ימצצו מהאם את 'לשד החיים', הם נמסרו למינקת שגידלה אותם בתנאים מפירים. תמותת התינוקות הייתה גבוהה מאוד (1 ל-4), ומותו של תינוק לא נחשב כאסון. הבורגנות אימצה מהלך זה של גידול ילדים, כי בעזרתו קיבלו סממן של 'גדולה'.¹⁵

בשליש האחרון של המאה ה-18 השתנו עד היסוד דימוי האם, תפקידיה וחשיבותה, כאשר אהבת האם הועלתה כערך טבעי וחברתי. שתי תופעות התרחשו במקביל: הרעיונות החברתיים של 'עידן האורות' בדבר השוויון בין בני האדם ובדבר זכותו של כל אדם לאושר, ובכלל זה אושר משפחתי, שנולד מאהבה ומלכידות משפחתית. האם חזרה לטפל בילדיה, כשהילד נעשה למושא המועדף של תשומת הלב האימהית. המהפכה התעשייתית, שהתחוללה באירופה במחצית השנייה של המאה ה-19, דרשה בעלי מקצוע מיומנים יותר משהיו האיכרים ופועלי המכרות. לכן, היה חשוב להחזיק את הילדים שנים רבות יותר בבית, כדי להכשיר אותם לתפקידיהם המקצועיים בעתיד.

באירופה החל לצמוח מיתוס האמהות, שלווה בהצלחה מרובה על ידי הפסיכולוגיה שעשתה אותנו מודעים לתפקידי המרכזי של האם בעיצוב דמותו של הילד. ומתוך החברה האירופית גלש המיתוס לאקלים החברתי־יהודי. ה'גייסט־צייט' התרבותי היה שיש לגדל את הילדים בבית — אנחנו נעשה זאת טוב מכולם. 'האם החדשה' הקדישה את מירב תשומת הלב לילדיה, ובייחוד לבניה. היא הניקה אותם, טיפלה בהם, טוותה להם חוטי עתיד ורוד ומוצלח. הם היו מושאיה המועדפים. היא הייתה נכונה להקריב קורבן כדי שפרי בטנה יחיה חיים טובים יותר לצידה.

14. Badinter, Elisabeth (1980). *L'Amour en Plus: Histoire de L'Amour Maternel* (XIIe aux XXe siècle), Paris: Flammarion.

15. בספרו של פלובר, **מאדאם בובארי**, מוסרת הגיבורה, אמה, את בתה הקטנה ברת למינקת ענייה ועלובה, כחלק מדרכה להרגיש שייכת למעמד הגבוה.

“יד אלוהים בעולם כיד אמי במעי תרנגול שחוט” – סופרים יהודים מתארים את אמם

במשך שנים נשמרו בחברה היהודית יסודות של מטריארכט, שאמנם לא הכתיב את סדר היום החברתי, אך בהחלט שלט על המשפחה, ודרך הילדים על אבי המשפחה, שנתייחדו לו תפקידים מוגדרים. מכאן תמונתה של האם היהודייה ה'חדשה' בספרות היהודית, שנכתבה באירופה ובארצות הברית. תמונה זו של האם היהודייה, המופיעה בספרות ובקולנוע בארצות הברית, יש לה פנים כפולים. מצד אחד, היא מקריבה את חייה לשם אושרו של בנה; מצד אחר, היא מפלצת די מפחידה הנושפת בעורפו של הילד היהודי עד רדתה אלי קבר, וטווה סביבו חוטים של חרדות המתחפשות לרדיפה אחרי אוכל ואחרי ניקיון כפייתי. האם מעורבת בכל חייו הבוגרים של הילד עד לחתונה, והרבה אחריה, מקיפה אותו בדאגה בלתי פוסקת ובלתי מתפשרת, שסופה להמית את האהבה.

האם היהודייה (ולא האב) היא המייצגת הנאמנה של הזהות היהודית. הניתוק ממנה משמעו הליכה אל מחוץ ליהדות והחזרה אליה – היא חזרה אל חיק היהדות. פיליפ רות, בספרו 'תלונת פורטנוי' או כפי שתורגם לעברית: מה מעיק על פורטנוי,¹⁶ הוציא את דיבת האם היהודייה לרשות הרבים, והשפעתו על יוצרים יהודים התפשטה מעבר לארצות הברית. הספר נכתב ב-1967 וזכה להצלחה עצומה. הספר כתוב כווידוי לפסיכיאטר ד"ר שפילפוגל.¹⁷ בהקדמה לספר הוא מדבר על 'מועקת פורטנוי', הפרעה נפשית בדיונית א-לה-פרויד, הזיות מיניות הגורמות ל'חולה' תחושות של בושה, פחד מעונש בצורת סירוס, ששורשם נעוץ בגיל הילדות ביחסי אם-ילד. האם, סופי פורטנוי, מתוארת בספר כאישה כל יכולה ובלתי נסבלת. הילד בן החמש חושב, שהיא נמצאת בכל מקום. "היא הייתה חקוקה בתודעתי כה עמוק, שבשנה הראשונה ללימודי בבית הספר האמנתי, כי כל אחת מהמורות שלי היא אמי בתחפושת. ברגע ששמעתי את הצלצול האחרון הייתי חש מהר הביתה, תמה בעת הריצה האם אספיק להגיע לדירתנו בטרם יעלה בידה ללבוש צורה ולפשוט צורה".¹⁸

בשני תחומים (הקשורים זה בזה) מפגינה האם שליטה מלאה: השליטה על הסוגרים והשליטה על המין. כשהנער, בתהליך התבגרותו, בורח לאונן בשירותים, האם סופרת את מספר הכניסות שלו לשירותים, עד שהוא 'מתוודה' לפניה שיש לו שלשול. כאן היא במיטבה. "לא אני עשיתי לך שלשול... אילו היית אוכל רק מה שנותנים לך בבית לא היית רץ לאמבטיה חמישים פעם ביום... אתה הולך ל'ארמון הנקניקיות' והחאזעריי*... איך אתה חושב קיבל מלווין ויינר דלקת מעיים? מדוע בילה הילד הזה את חצי חייו בבת-חולים?"¹⁹

16. רות פיליפ. **מה מעיק על פורטנוי**. תרגם חיים גליקשטיין. הוצאת שוקן. תל-אביב: תשל"ב.

17. שם זה אומץ עלידי וודי אלן בכתביו ובאחדים מסרטיו.

18. פיליפ רות. מה מעיק על פורטנוי: עמ' 7.

* כך במקור. בידיש מאכל פיגולים.

19. שם עמ' 22-23.

הסימביוזה שהאם חשה עם הבן המתבגר כה גדולה, עד שהיא אינה שיש צורך להעמיד גבולות בינה לבינו. אחרי המקלחת היא מתלבשת בנוכחותו וגורבת את הגרביים בחדר השינה תוך שהיא שרה מעין 'שירי אהבה': "מי יישאר עם אמא'לה לעולמים ולעולמי עד? מי הולך עם אמא'לה לכל מקום בעולם?"

כשהם יחד במטבח, האם מנופפת בסכין הגדולה של הבשר תוך כדי דיבור: "תוך כך מתיישבת לה אמי וסכין לחם ארוכה בידה. הסכין עשויה מפלדת אל-חלד משוננת כמשור. מה אני רוצה להיות חזק או חלש? איש או עכבר? דוקטור. למה. למה. למה שולפת אם סכין על בר בטנה? אני בן שש-שבע. מנין לי לדעת שלא תשתמש בה באמת?"²⁰ לצד פחד מסכין הבשר, הוא מרגיש כעס ובושה על שהיא שולחת אותו לקנות תחבושות היגיניות. כך מתערבב הכול לגועל נפש אחד גדול, המלווה בפחד. דם הנידה עם דם המלחת הבשר.

האם מתוארת כציפור גדולה וחונקת, המרפרפת כמטורפת על הפנים ועל הפה. הדובר זועק ומבקש: תפסיקו לנדנד לנו להיות נחמדים וטובים. עזבו אותנו במנוחה. חדלו לנסות להפוך את הידיים שלנו, והפיות שלנו והטוסיקים שלנו למעוררי כבוד. "אתן, האמהות היהודיות המחורבנות, אתן מחורבנות מכדי לסבול אתכן."²¹

האם פורשת את כנפי שליטתה על הבן ואינה מניחה לאב להתקרב אליו. האב מתואר דרך העצירות שלו, המשלשלים שהוא לוקח, והמשפחה המחכה ל'נס' שהמשלשלים יפעלו. הבן הבוגר מבין כי מעיו של האב אחוזות בציפורני הברזל של חימה ותסכול, שמרכיביהם: העבודה המתסכלת והעובדה שהבן הוא חביבה של אשתו.²²

תפקידו של הבן הוא להגשים את חלומותיהם של ההורים ולהמריא אל-על – וכמובן, שהצלחתו היא הצלחתם. הילד יודע כל הזמן, שההורים, ובייחוד האם, עושים הכול בשבילו, אך לחבילה הזאת מצורף שטר פירעון עד זיקנה ושיבה. יותר מכל מרגישה האם היהודייה שעליה להגן על זהותו היהודית של הבן בתוך הסביבה הנוכחיה. היא מוכנה לוותר על הביקור בבית הכנסת בראש השנה, ובלבד שהבן לא יסתובב בלבוש לא מהודר בתקופת החגים ויבייש אותה. עיקר מאמציה מופנים לעיצוב הדרך שבה תהיה לה 'נחת' מהבן. עקרון הנחת כולל שני שלבים: עבודה מכובדת ומכניסה כמו ל... וכאן באה תמיד שורה של השוואות לכל הילדים של המכרים השונים שהצליחו ועשו חיל, וכאן מגיע השלב השני והעיקרי: "מתי כבר יחדל אלכסנדר פורטנוי להיות אנוכי וייתן להוריו, שהם אנשים כה נפלאים, נכדים?"²³

כל פעם שהדובר נפגש עם ההורים הם מבררים אם יש איזו בחורה באופק, שהיא לא 'שיקסעס' ומתאימה ללדת את הנכדים. נושא הנישואים זהו לב העניין. כאן צריך הבן לבחור. לנו או לצרינו. להיות אתנו משמעו להתחתן עם יהודייה, ללדת ילדים יהודים ולשמור על

20. שם עמ' 18.

21. שם עמ' 102.

22. באותן מילים בדיוק מתאר חיים באר את אביו בחבלים – העצירות, העליבות, והעובדה שהבן הוא חביבה של האם ולא האב.

23. שם 85.

הזהות היהודית, לצרינו – להתחתן וללדת ילדים ל'גויה' (או רחמנא ליצלן, לאמץ את הילדים הגויים שהאישה הביאה לנישואין). עניין הנישואים לגויה משמש אבן הראשה בשליטת האם היהודייה בבנה. אמת המבחן. האם ישמור הבן על זהותו היהודית ויתחתן עם נערה מבני עמו, או שמא יפנה עורף ליהדותו ויתחתן עם שיקסע.

מכאן, שהדבר החשוב ביותר להורי פורטנוי הוא להשיא אותו ל'אישה יהודייה' ולנכס אותו לבני עמו. פורטנוי מורד בהוריו. הוא אינו יוצא עם נערות יהודיות, אלא עם אירית-קתולית, מרי-ג'יין ריד. היא טובה לו מהבחינה המינית, אבל אינה בת זוג מתאימה מהבחינה האינטלקטואלית.

בניסיון למצוא את זהותו היהודית האבודה, הוא נוסע לישראל ומחזר שם אחרי נערות ישראליות טיפוסיות – קיבוצניקיות וחיילות, אבל מתגלה כאימפוטנט ביחסיו עימן. כשהוא חוזר לאמריקה הוא נשאר אימפוטנט גם ביחסיו עם מרי-ג'יין, ורק הפסיכיאטר יוכל לעזור לו, שכן הוא ניצב בתווך בין שני העולמות ואינו שייך לאף אחד מהם.

מחוץ לשליטה של אמא, עומד האינטלקטואל היהודי הכמה להתמזגות עם החברה האמריקנית הווספית, אך האינטלקטואלית-יתר שלו, ואמו הנושפת בעורפו תמיד, הם מתכון לכישלון מוחלט. הוא לעולם לא יהיה אחד מ'הם'. חוסר האונים שלו הוא מטאפורה לחוסר היכולת לפסוע לעבר החלטה חד-משמעית, שתוצאותיה יהיו חיים של אמת בהווה.

למעלה מעשרים שנה אחרי 'תלונת פורטנוי', כתב וביים וודי אלן את הסרט הקצר 'חורבן אדיפוס'²⁴ שהוא חלק מתוך הטרילוגיה של סקורסזה 'סיפורי ניו-יורק'. גיבור הסיפור, יהודי מצליח בגיל העמידה, מנסה לשווא לחמוק מתחת ידיה של אמו היהודייה. יש לו משרה מכניסה, חברה גויה אם לשלושה ילדים, ופסיכיאטר שלפניו הוא מתוודה על תשוקתו שאימו תיעלם. בדרך פלא אמו נעלמת וחוזרת ומופיעה כשהיא מרחפת בשמיים, ומשתפת את תושבי ניו-יורק בדאגותיה בקשר לבנה. היא חוזרת ויורדת לארץ רק כשהבן נפרד מחברתו, ויש לו רומן עם נערה יהודייה. דמות האם המרחפת בשמיים, העוקבת אחרי כל צעד של הבן ומחווה את דעתה על בחירותיו, הן בעבודה והן בחיי האהבה, תגובותיה הקולניות בשפה שהמבטא היידי ניכר בה מאוד, היא העיצוב האולטימטיבי של האם היהודייה בתרבות האמריקנית החדשה.

24. באנגלית נקרא הסרט OEDIPUS WRECKS שהוא משחק מילים על REX OEDIPUS שמשמעו מלך.

דמות שונה לגמרי של האם היהודייה מופיעה בספרות הצרפתית, שנכתבה על ידי סופרים ממוצא יהודי. בספרות האירופית אנו מוצאים אם יהודייה, אשר בשבילה הבן הוא חזות הכול. האב נעדר, לעתים לישראלית – אם חדר-הורית, ולעתים מטאפורית – נוכח-נפקד. האם מוכנה לעשות הכול למען אושרו והצלחתו של הבן. היא מתפרנסת ממלאכות עלובות או מוכרת בהיחבא את תכשיטיה כדי לממן את לימודי הבן באוניברסיטה יוקרתית. לעצמה אינה דורשת כלום. חייה הם למענו.

ספרו של אלבר כהן "הספר אשר לאמי"²⁵, עוסק אף הוא בנושא זה. אלבר כהן נולד בקורפו, עקר עם הוריו למרסיי וחי בז'נבה. הוא עבד בארגונים בינלאומיים שטיפלו בפליטים אחרי מלחמת העולם השנייה, וכן בארגון העבודה הבינלאומי. בספריו תיאר את יהדות המזרח ואת התהום הפעורה בינה לבין החברה המערבית הנוצרית בצרפת ובשווייץ. "הספר אשר לאמי" אינו רומן, כי אם אסופה של קטעים קצרים, העוסקים כולם בנושא אחד: חשבון נפש עם עצמו סביב יחסו המתנכר לאמו, שייצגה את קידוש הבית והמשפחה ואת הגאווה במסורת האבות ובערכי היהדות, מול בנה השאפתן, אשר מתגייס למען ענייני העולם הגדול.

אלבר כהן מפנה קריאה נרגשת אל הבנים שאמותיהם חיות עדיין: "היו עדינים תמיד עם אמכם. אהבוה יותר משהשכלתי לאהוב את אמי. גרמו לה כל יום איזו נחת, זאת אני אומר לכם בזכות חרטתי, בכובד ראש מפסגת אבלי... אבל אני מכיר אתכם. כל עוד אמותיכם חיות, מאומה לא ישרש מכם את אדישותכם המטורפת"²⁶.

הספר הוא שיר תהילה לאמו של המחבר. הוא זוכר בגעגועים כיצד נהגה בכל ערב שבת להתגנדר ולהתקשט, בדירה הצנועה שהייתה ממלכתה, כשהיא מצפה לבן ולאב שיחזרו מבית הכנסת, נרגשת מבגדיה היפים ביותר ומחכה לשתי משאות-חייה, בנה ובעלה. שאיפותיה היו להיות מלכת-הבית לזכות בהערכת אהוביה, לבשל, לרחוץ ולסדר למענם. היא חיכתה להם, שאפה את ריח ההדס המסורתי שהביאו לה. מוללה את הגבעולים "בתיאטרליות ההולמת את בני המזרח", והייתה כה יפה – האם הזקנה שהתנועעה בקושי.

בניגוד לאחותה שבארצות הברית, היא אינה עסוקה בשאלה כיצד ייראה בנה בעיני השכנים. היא מבקשת שהבן יבקר מפעם לפעם בבית הכנסת כדי לרצות את ההשגחה העליונה, מודאגת מהמחשבה שבמסעדות בז'נבה מגישים מאכלים לא רחוצים, ואינה מוכנה לשמוע שהוא אוכל חזיר חס ושלום.

המשפחה הקטנה, אב-אם-בן, הגיעה מקורפו שביוון למרסיי בצרפת וחיה שם בעוני רב, כ'אפס חברתי' ללא קשר עם החוץ. הקשר המרכזי והאינטימי היה בין הבן לאמו. יחד היו מטיילים על שפת הים כל יום ראשון, ומדברים שוב ושוב על אותם נושאים. כשהיה הבן סטודנט באוניברסיטה, מכרה האם את תכשיטיה כדי לממן את לימודיו, והסתירה זאת מאבי המשפחה, שהפיל עליה אימה בחומרתו, ועשתה אותם שותפים לדבר עבירה.

25. אלבר, כהן. **הספר אשר לאמי**. מצרפתית: ניצה בן-ארי. הוצאת זמורה ביתן, תל-אביב: 2002.

26. שם עמ' 131.

גם כשעזב הבן את הבית במרסיי ללימודים ועבודה בז'נבה בשווייץ, הוא המשיך להיות מרכז חייה. היא כתבה לו מכתבים וציפתה בכיליון עיניים למכתביו. את השולחן ערכה תמיד עם הצלחת שלו וכיום הולדתו אפתה את העוגה שאהב, ואכלה אותה כשהיא מתבוננת בתמונתו שעל השולחן.

הבן המתגעגע לאמו אחר מותה, יודע שלא נהג בה בהגינות. היא סגדה לו, הוא היה בשבילה מרכז החיים והאושר. והוא חשב עליה כעל דמות אהובה, שיש לראותה במנות קטנות בלבד. הוא יודע כי לו כתב לעתים קרובות יותר מברק בן עשר מילים, המזמין אותה אליו, לא היה צריך לאחור מותה לכתוב כה הרבה על הבושה והחרטה.

הוא זוכר ככאב ובעצב כיצד בכל פגישה ביניהם היה מתעורר בה החשש, שמא אין היא מערבית בגינוניה, אלא מזרחית מדי לטעמו. “אהבת אמי. היא הסכימה לכל גחמותיי... איזה כוח מסתורי הרחיק אותי ממנה לעתים כה קרובות וגרם לי להתחמק מהנשיקות ומהמבט; על מה ולמה הבושה האכזרית הזאת?”²⁷

הסופר רומן גארי נולד במוסקבה, וגדל בוויילנה ובוורשה במשפחה חד-הורית, אצל אמו היהודייה. בגיל 14 עבר עם אמו להתגורר בניס שבצרפת. למד משפטים בפאריס, ואחר כך התגייס לחיל האוויר הצרפתי, שם שירת כטייס קרב. כשהגרמנים כבשו את צרפת נאלץ לגלות לאנגליה, שם שירת כטייס קרב בצבא צרפת החופשית. על שירותו קיבל גארי אות כבוד, בדרגת אביר. לאחר מכן היה דיפלומט וסופר, שזכה פעמיים בפרס גונקור. פעם בשמו ופעם בשם העט אמיל אז'אר. הוא שירת במשלחת צרפת לאו"ם בניו יורק ובלונדון, והיה קונסול צרפת בלוס אנג'לס.

בספרו 'הבטחה עם שחר'²⁸ הוא מספר כיצד אמו, יהודייה בודדה מוויילנה, שחקנית של תיאטרון נודד, תופרת כובעים, מלונאית ורוכלת תמורת אחוזים, הועידה לבנה עתיד מזהיר בארץ כיסופיה – צרפת. בילדותו, כשעוד היו בפולין, תכננה עבורו קריירה מוסיקאלית של ילד פלא, בין יאשה חפץ ליהודי מנוחין. היא גררה אותו לשיעורי כינור עד שהמורה המיואש הכריח אותה לוותר על הרעיון. היא ויתרה על המוסיקה, אך לא על הביטחון שבנה נועד לגדולות.

מהמורה לכינור הלך הילד למורה לריקוד. אחר כך בא תור המתמטיקה כדי שהילד יהיה איינשטיין חדש. לבסוף הוחלט שעתידו יהיה בתחום הספרות. האם הקפידה לספר לכל מי שיכול היה לשמוע שבנה נועד לגדולות וכי הוא עתיד להיות טייס, דיפלומט ואהוב הנשים היפות. מעין ורונסקי מ'אנה קרנינה' בנוסח הישן.

היא לימדה אותו לרקוד ואלס ופולקה, הוליכה אותו לשיעורי רכיבה וסיוף בתקופות שמצבה הכלכלי היה טוב, והאכילה אותו בסטייק יום יום, גם בימים שבבית לא הייתה פרוטה. למען

27. שם עמ' 74.

28. גארי, רומן. **ההבטחה עם שחר**. תרגום: ש.מ. עוגן, תל-אביב: ספרית פועלים, 1986.

עתידי היא היגרה לניס והתפרנסה מרוכלות תמורת אחוזים. למרות הסוכרת הקשה שתקפה אותה, היא מימנה בעבודה קשה את לימודיו ב'עיר החטאים' פאריס. כשפורסם סיפורו הראשון, הייתה הופעתו חגיגת ניצחון לאם. כשסיים קורס טיס היא הייתה משוכנעת שהוא בדרך הנכונה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה היה טייס בצבא צרפת החופשית. הוא רחק מהבית והמשיך לקבל מכתבים מאמו. רק בתום המלחמה גילה שאמו מתה שלוש שנים קודם לכן ושלחה לחברה בשווייץ מאתים וחמישים מכתבים, כדי שתשלח אותם לבנה בפרקי זמן קצובים. שלוש שנים לאחר מותה "הוסיף חבל הטבור למלא את תפקידו". מאותו יום נפער חלל בלבו, ונפשו לא באה לידי תיקון. הוא הגשים אמנם את כל חלומותיה של האם, אך עוצמת אהבתה השאירה בו צימאון שאי אפשר להרוותו. "איני אומר שצריך לעצור בעד האמהות מלאהוב את ילדיהן. אך הייתי מציע שיהיה לאמהות עוד מישהו לאהבו. אפשר שלו היה לאמי מאהב לא הייתי מבלה את חיי במיתת-צמאון על יד כל מקור מים".²⁹

כפל דמותה של האם היהודייה הוא היסוד המנחה את תיאוריה בספרות. היא מקריבה את כל כולה ויוצרת אצל בנה רגשי אשם וחרטה, היא חולמת את עתידו ומצרה את צעדיו, היא חוזה עתיד מזהיר לחייו ומתערבת בכל פרטי מהלכם, היא מאמצת אותו כגבר חייה וכופה את עצמה על מהלך חייו. כך עברה דמותה של האם היהודייה לספרות העברית שנכתבה בארץ, ועל כך במאמר הבא.

ביבליוגרפיה

- אלבר, כהן. **הספר אשר לאמי**. מצרפתית: ניצה בן-ארי. הוצאת זמורה ביתן תל-אביב: 2002.
 ביאליק, ח"נ. אלמנות. **שירים**, דביר: תל-אביב. תשל"ג, עמ' רמ"ז-רנ"א.
 ברקוביץ י"ד. **סיפורים**. דביר, תל-אביב: תשי"א.
 גארי, רומן. **הבטחה עם שחר**. תרגום: ש"מ עוגן, ספרית פועלים, תל-אביב: 1986.
 יאלום ארווין. **אמא ומשמעות החיים**, כנרת תל-אביב: 2000.
 כהנוב ז'קלין. על יעקוב. בתוך: **ממזרח שמש**. הוצאת 'יריב' בשיתוף עם 'הדר' הוצאת ספרים: תל-אביב: 1978, עמ' 193-209.
 מאנגר, איציק. על אם הדרך עץ עומד בתוך **שירים ובלדות**, תרגום: בנימין טנא, הוצאת על-המשמר, תל-אביב: 1969.
 פיירברג, מרדכי זאב. **כתבים**, דביר, תל-אביב: תשי"ח.
 פרי, מנחם. עזר כנגדו — רבקה וחתנה העבר, והקואליציה של אלוהים עם הנשים בסיפור המקראי, **אלפיים** 29. תשס"ו. עמ' 193-276.
 קריסטבה, ג'וליה. **סיפורי אהבה**. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב: 2006.
 רות פיליפ. **מה מעיק על פורטנוי**. תרגם חיים גליקשטיין. הוצאת שוקן. תל-אביב: תשל"ב.
- Badinter, E. (1980). *L'Amour en Plus: Histoire de L'Amour Maternel* (Xlle aux XXe siecle), Paris: Flammarion.

e-mail: ybentov@013.net

29. שם עמ' 21.